

Arkeolojinin Arkeolojisi

İsmail Gezgin¹

Arkeolojinin eşelediği *geçmiş* henüz geçmemiştir. Bugünle diyalektik bir ilişkide sürekli şimdiki zamana çekştirilir. Taştepeler uygarlığıyla birlikte tarihselliğe düşen insanın şimdiki zamandaki konumunu güçlendiren köklerin besleyicisi olan geçmiş, hep bugünden hareketle gün ışığına çıkarılır. Bugün ise her gün yenilenir, güncel problemleri, ihtiyaç duyduğu geçmişle birlikte süreçsel bir değişkenlik içindedir. Zamanın değişkenleriyle birlikte bugünden geçmişe atılan bakış ve ona dair soruların farklılaşması, geçmişten devşirilen yanıtların/bilgilerin değişmesi geçmişin sabit olmadığını, geçip bitmediğini, güncel sorularımıza göre sürekli bir dönüşüm içinde olduğunu gösterir. Bu yüzden geçmiş ve bugün arasındaki arkeolojik ilişkiden elde edilen bilgi, doğası gereği nesnel, evrensel ve zamansal bir doğruya işaret etmez.

Arkeologlar da diğer araştırmacılar gibi içinde buldukları sosyal ve siyasal koşulların tanıklığını yapar, onlardan bağımsız değildir. Bu yüzden geçmişe yöneltilen ve araştırmalara yön veren sorular, zamanın ruhunu inşa eden iktidarın ihtiyacını karşılamayı hedefler. Bilgi ile iktidar arasındaki ilişki araştırma ve yürütücülerinin motivasyonunu sağlar. İktidar bilir ki bilgi, başkaları üzerine yüklenen bir iktidardır ve diğerlerini bilmek ve tanımlamak adına hiyerarşik bir dizilimde özne olmanın yollarını açar. Daha doğru bir ifadeyle iktidar, özneler üretir ve onlar sayesinde ulaştığı bilgiyle bireyleri yaratır; sosyal yaşamı, toplumsal düzeni ve değerleri dizayn eder. Birey, iktidarın hem üreticisi hem de yayıcısıdır. Arkeoloji, bilgi-iktidar ve özne ilişkisinde işleyişi geçmişten alarak bugüne getiren disiplinlerden biridir. İktidarın geçmiş bilgi ihtiyacının karşılanmasına aracılık ederek soruların ve bilgi ihtiyacının da farklılaşmasından hareketle geçmişin yeniden inşa edilmesini olanaklı kılar. Aynı geçmiş farklı yaklaşım ve ideolojilerle birden fazla açılım sunan, esnek tepkiler veren bir bilgi nesnesine dönüşür.

Tüm bunlar dikkate alındığında geçmişe yönelik “bilimsel, nesnel, evrensel ve tüm coğrafyayı ve zamanı kapsayan” bir arkeoloji fikri daha en başından çöker.

---

¹ isml.gezgin@gmail.com

Arkeoloji hiçbir zaman tarafsız ve nesnel bir bilim olmamıştır (Hodder ve Hutson, 2010). Arkeolojik çalışma daha karar aşamasından itibaren teorik, ideolojik ve kültürel varsayımlar ve ön bilgiler içerir. Bunlardan bağımsız nesnel, yorumsuz sadece veri toplayan bir arkeoloji mümkün değildir. Bilimsellik iddiasıyla yapılan pek çok arkeolojik çalışma, zamanın iktidarının ihtiyacından kaynaklanan bilgi arayışına veri taşıyarak önemli sonuçlara yol açabilecek yanlış sonuçlar üretmiştir. Örneğin 19. yy'daki uluslaşma sürecinde yapılan etnik kimlik ve ari ırk tartışmalarına felsefenin yanı sıra en büyük katkıyı arkeolojik araştırmalar sağlamıştır. Arkeolojik kültürleri yüzyılın etnik kimlikleriyle ilişkilendirip Germenleri ari ırk olarak konumlandıran Arkeolog Gustaf Kossina ve onun çizgisinden ilerleyen pek çok Alman arkeolog, Nazi Partisi'nin ırkçı politikalarının şekillenmesinde rol oynayan veriler üretmişti (Kossina, 1911). Türkiye de bu etnik tartışmalardan etkilenmiş, Türklerin beyaz "ari ırk" sınıfına mensup olduğu ve uygarlığın kuruluşunda ciddi bir rol üstlendiği iddiasıyla Sümerler ve Hititlerle genetik bağı kurulmaya çalışılmıştı. Sümerbank ve Etibank gibi ilk kuruluşlar ismini bu etnik bağlantılardan almıştı. Ankara'da 1925 yılında kurulan Antropoloji ve Tetkikat Merkezi tarafından mezarlardan toplanan kafataslarıyla Türk etnik kimliğinin fiziksel özellikleri çıkarılmaya çalışılmıştı. Bu tartışmalar 1932 yılında toplanan I. Türk Tarih Kongresi'nde önde gelen bilim insanları tarafından tartışılmıştı (Birinci Türk Tarih Kongresi, 2010). Avrupa'da Almanlar başta olmak üzere kafataslarını kumpaslarla ölçen ırkçı ideolojiler referanslarını bilimden alıyor, doğru yaptıklarından şüphe dahi duymadıkları gibi vardıkları sonuçlar üzerinden soykırımlar organize ediyorlardı. İki büyük dünya savaşı ve milyonlarca insanın ölümüne, kentlerin, ülkelerin yıkılıp harabeye dönüşmesine neden olan ve gücünü arkeolojik araştırmalara yaslayan bilimsel ideoloji, 1960'lardan itibaren ciddi bir eleştiriye tabi tutulmuştu (Trigger, 1989).

Lewis Binford'un liderliğini yaptığı tartışmalar, arkeolojiyi daha evrensel bir disiplin haline getirmeyi hedefliyor, önceki bilimsel yaklaşımları şiddetle eleştiriyor, bilim dışı buluyordu. *Süreçsel arkeoloji* (processual archaeology) adıyla öne çıkan bu akım, arkeolojiyi doğa bilimlerine yaklaştırmaya ve onun bilimsel metodolojisini üstlenmeye teşvik ediyordu. Bu düşünsel yaklaşım kültürün, teknoloji, ekonomi ve sosyal organizasyon gibi alt birimlerden meydana geldiğini, hepsinin çevre koşulları içinde oluştuğunu ve çevresel baskılar nedeniyle adaptif davranışlar geliştirmek yoluyla değiştiğini ileri sürüyordu. Bu arkeolojik düşünce genellenabilir modeller olduğu düşüncesini savunarak evrenselliğe işaret ediyordu. Araştırmacının nesnellikliğini zorunlu tutan süreçsel arkeoloji teorisi bilimsel bilgiye ancak bu şekilde ulaşılabilirliğini iddia ediyordu. Arkeolojiye bilimsel nitelikler kazandırabilmek için de nicel ölçü sistemleri, deneyler, modelleme analizleri önerilerek yoruma dayalı öznel yaklaşımlardan uzak durulması tavsiye ediliyordu. Sembolizm, inanç gibi meseleler doğa bilimlerinin temel kriterlerinden olan test edilip ölçülmeye uygun olmadığı için önemsiz kılınyordu (Binford, 1962; 1965; 1977; Clarke, 1968; Flannery, 1968; Trigger, 1989). Bu yüzden insan davranışlarını evrensel yasalarla açıklamaya çalışan, yerelliğe, kültürel anlama ve içinde bulunulan ideolojiye karşı körlük

geliştiren arkeolojik çabalar büyük sorunlara neden olmuştu. Kültürel farklılıkları, kimlikleri ve cinsiyetleri görmezden gelen bu yaklaşım, içinde bulunduğu ideolojiden beslenerek insanları da fazla indirgemeci bir tarzda ele almıştı.

Arkeoloji, içinden geçtiği zaman dilimlerinin tanıklığını yaparak kendi devinimini sürdürdü. Dünyada gelişen 68 kuşağı hareketi ve modernizm tartışmaları elbette bu bilimin bilimsellik anlayışını da etkiledi ve pozitivistimin sınırlarını çizdiği süreçsel arkeoloji eleştirilerden üzerine düşen payı aldı. Felsefe ve onun etkisinde gelişen antropolojinin de katkısıyla 1980'li yıllarda *post-süreçsel arkeoloji* (post processual archaeology) adı altında yeni bir yaklaşım gündeme geldi. Ian Hodder'ın öncülüğünde Michael Shanks, Christopher Tilley ve Daniel Miller gibi araştırmacılar, süreçsel arkeolojinin nesnellik, çevresel belirlenimcilik ve bilimsellik iddialarına şiddetli bir eleştiri getirerek *çoklu arkeolojik düşüncenin* önünü açtılar.

Arkeolojinin nesnel değil yorumsal olduğunu ileri süren *post-süreçsel arkeoloji*, arkeolojik eserin üretimi sırasında yüklendiği anlamın binlerce yıl sonra okunması çabasını, *yorumlayıcı* (interpretive) bir arkeolojik eylem olarak kabul eder. Çünkü bunca yıl sonra arkeolojik nesneye yeniden anlamını veren şey, arkeoloğun öznel kültürel birikimi ve ideolojik yaklaşımıdır. Hodder'ın deyimiyle ideoloji, arkeoloğun elindeki malanın ucundadır. Ne yönde hareket edeceğini arkeoloğun ideolojisi ve yaklaşımı belirler. İnsan-doğa ilişkisiyle sınırlanamayacak kültür; semboller, inançlar, kimlikler, ideolojiler, cinsiyet, emek ve güç ilişkileri taşır. Bunun değerlendirilmesi ise ancak yorumlayıcı bir süreçle mümkün olabilir. Geçmiş ve arkeolojik nesnelere, ele alınma zamanının koşullarına göre sürekli yeni anlamlar yüklendiklerinden ne evrenseldirler ne de genelleştirilebilirler. Her kültür kendi yerelliği ve bağlamı çerçevesinde değerlendirilir. Post-süreçsel arkeoloji, bu iddialarıyla arkeoloji biliminin körlük geliştirdiği, karanlıkta bıraktığı pek çok konuya varlık alanı açmıştır. Her şeyden önce çoklu bir disipliner yaklaşımla, her bir maddi kültüre özgü araştırma dizaynı öneren post-süreçsel arkeoloji "*küpün ön yüzü sorununu*" arkeolojinin ve arkeoloğun konumuna bağlamıştır. Üretim süreçlerinde olduğu gibi yorum sürecinde de maddi kültüre anlam yüklenmesinde ideoloji, iktidar ve güç ilişkileri, cinsiyetçilik, sınıf, emek ilişkileri, inanç ve dil gibi pek çok etken rol oynar. Bu yüzden de sadece arkeolojik nesnelere değil arkeoloji ve arkeologlar da rasyonel figürler olmaktan uzaktır ve taşıdıkları inanç, dil, duygu, cinsiyet ve ideoloji gibi unsurlar nedeniyle yorumların çoklu olması kaçınılmazdır. Ancak bu yorumlar keyfi yorumlar değildir. Yorum, tek bir doğru olmadığı düşüncesinden hareketle, arkeolojik nesnenin bağlamıyla tutarlı her bir bileşenle ilişkilendirilmiş bir bütünlük ve etik sorumlulukla yapılmalıdır (Hodder, 1985; 1991; 1992; Shanks ve Tilley, 1987a; 1987b; Miller, 1987; Hodder ve Hutson, 2010).

Radikal Eleştirinin Devreye Girmesi: Marxist ve Feminist Arkeoloji

Yukarıda özetlenen eleştirel yaklaşımlar *feminist arkeoloji* ve *Marxist arkeoloji* gibi farklı perspektiflerin de önünü açmıştır. Hümanizmin evrimselci, cinsiyetçi, ırkçı yaklaşımlarıyla birlikte hareket eden arkeolojide, özellikle *feminist* ve *Marxist* yaklaşımlar, arkeolojik nesnenin anlamı sorununa büyük katkıda bulunmanın yanı sıra, bir üretim biçimi olarak cinsiyetçi, ırkçı emek ilişkileriyle yürüyen arkeoloji bilimi hiyerarşisinde de kırılma yaratmıştır.

Arkeolojide Marxizm, dünya siyaseti, özellikle de Rusya üzerindeki etkileri nedeniyle çok erken bir tarihten itibaren araştırmalar ve geçmişi ele alma biçimleri üzerinden tartışılmaya başlanmıştır. *Sovyet Arkeolojisi* olarak da isimlendirilebilecek bu dönem çalışmalarında klasik Marxizm kavramlarıyla geçmişe yönelik okumalar yapıyordu. Geçmiş, *tarihsel materyalizm* üzerinden üretim ilişkileri, *alt-yapı* ve *üst-yapı* üzerinden ele alınıyordu. Gordon Childe, Neolitik Dönem kültürel dönüşümleri *Neolitik Devrim*, ardından gelen kentleşmeyi *Kentsel Devrim* kavramıyla dolaşıma sokmuştu (Childe, 1950; 1958).

Batı dünyasının bu tartışmaya dahil olması ise 1960'lı yıllarla birlikte başladı. Özellikle 1980 sonrasında Post-Marxizm tartışmaları arkeolojiye de yansımış ve eleştirel bir yaklaşımla alt-yapı ve üst-yapı diyalektiği sorgulanır olmuştur (McGuire, 1992). Anlam üretiminde yok sayılan öznenin, ideolojinin ve sembolizmin rolü gibi unsurlar öne çıkarılmaya başlanmıştır. Feminizmin etkisiyle cinsiyet rolleri, kadının üretimdeki emeği gibi konular da tartışmaya dâhil olmuştur. Sınıf çatışmaları olarak tanımlanan eşitsizliklerin doğallaştırılması tartışılır hale gelmiş, tüm meselelerin ekonomik ilişkilerle açıklanmasının indirgemeci bir yaklaşım olduğu, Marxist tarihselliğin evrensel olmadığı ve kapitalizm öncesi alternatif örgütlenmelere sahip toplumların varlığı gündeme taşınmıştır (Rowlands, 1987; Johnson, 1999; Tilley, 1989).

Feminist hareketle birlikte arkeolojide de cinsiyet rolleri, erkek egemenliği, kadının görünmezliği gibi meseleler gündeme geldi. Özellikle Maria Gimbutas'ın (1982; 1991) ana tanrıça vurgusunun katkı sağladığı feminizmin arkeolojiye yansımaları daha farklı oldu. Margaret Conkey ve Joan Gero (1991; 1997) gibi isimlerin ön plana çıktığı feminist arkeoloji, bir fanteziden öteye gitmeyen "*kadın egemen bir geçmiş*" aramanın ötesinde, arkeolojinin eril bilgi üretimine itiraz etmişti. Çünkü onlar, arkeologların da geçmişe bakışlarında diğer tüm alanlarda olduğu gibi cinsiyetçi bir tutum sergilediklerini düşünüyorlardı. Erkeklerin daha görünür ve aktif, kadınların ise daha pasif ya da görünmez kılındığını fark etmişlerdi. Cinsiyetçi bir bakış zaten arkeolojinin nesnel bir bilim olmadığını göstergesiydi. Bu eril yaklaşım geçmişte sadece erkek varlığını ve eylemini görüyor, kadınları indirgemeci bir doğa eşleşmesiyle etkisizleştiriyordu. Cinsiyet rollerine uygun kategoriler yapan arkeoloji, avcılığı, silahı, alet yapımını ve akli erkeğe bahşederken, kadınlığı klasik cinsiyet rollerine mahkûm ediyor, onların varlığını ve emeğini görmezden geliyordu (Tringham, 1991; Joyce, 2000; 2008; Meskell, 1996, 2005; Wylie, 1991; 2007; Moser, 1998; 2010).

Sonraları Judith Butler gibi feminist teorisyenlerin etkisiyle, toplumsal cinsiyet rollerinin bedensel ve biyolojik bir gerçekliği olmadığı, cinsellik ve cinsiyetin egemen güçler tarafından bedenlere kadın kimliği olarak atandığı ileri sürüldü. Bu yaklaşım, feminist hareketin, arkeolojik araştırmalardaki cinsiyetçi tutumları da tartışmaya dâhil etmesine yol açtı. Arkeolojik kazı ve araştırmalara kimlerin yön verdiği, bilimsel yayınlarda kimlerin isimlerinin geçtiği, kadın arkeologlara dayatılan iş bölümünün cinsiyetçi olduğu gibi sorular böylelikle tartışılmaya başlandı. Erkek egemen bilgi üretimine karşı cinsiyet rolleri tartışması merkeze taşınmış oldu (Conkey ve Gero, 1991).

1990'lardan itibaren arkeolojideki feminist yaklaşımlar bir hayli çoğaldı. Arkeolojinin eril bir dil ve perspektifle *büyük bilim adamları* tarafından cinsiyetçi bir yaklaşımla yapılmasını reddedenlerin sayısı her geçen gün arttı, çoklu anlamlar ve anlatıları vurgulayan yayınlar sıklaşmaya başladı. Cinsiyet rollerinin ötesinde beden, kimlik ve cinsellik gibi meseleleri de tartışmaya dahil eden *queer teori* de arkeolojik araştırma sürecine katıldı. Arkeolojik anlam üretiminin ikili cinsiyet rolleri üzerinden yapılmasını kabul etmeyenler *üçüncü kimlik*, *norm-dışı bedenler* ve *akışkan kimliklerin* varlığını vurguladılar (Wylie, 1991; 2007; Moser, 1998; 2010; Joyce, 2000; Dawson, 2000; Voss, 2008). Feminist arkeolojinin yaklaşımları da bir süre sonra eleştiriye tabi tutulmaya başlandı. Batı merkezli feminizmin kendini evrensel bir yasa gibi dayatmasına karşı çıkan Meske (2005), bu konuda yerelliğin göz ardı edildiğini ileri sürdü ve alternatif olarak özellikle post-kolonyal yerel feminizmlere işaret etti.

Türkiye'de Arkeolojik Teori Tartışmaları

Türkiye'nin tüm bu tartışmaların dışında kalması ilginç bir durumdur. Bunun bir nedeni disiplinlerarasılığa izin vermeyen akademik örgütlenme biçimidir. Multidisiplinerliğin güçlüğü bunda rol oynasa da asıl sebep teorinin gereksiz bulunması gibi görünüyor. Hodder ve Hutson, 1986 yılında yayımlandığında dünyada büyük tartışma yaratan ama Türkçeye 2010 yılında çevrilen *Geçmiş Okumak* (Reading The Past) kitabının önsözünde şu cümlelere yer vermiş (Hodder ve Hutson, 2010, s. 13):

İlgili olduğum ve genellikle post-süreçsel arkeoloji olarak adlandırılan kuramsal yaklaşım Türkiye'de pek fazla bilinmiyor ya da benimle çok fazla tartışılmadı. Çatalhöyük'te yaptıklarımızın pek çok yönden post-süreçsel yaklaşımı sergilediğine inanıyorum. Belki de bu nedenle Türkiye'de post-süreçsel arkeoloji kuramı hakkında bir kitaba ihtiyaç yok...

Gerçekten de Türkiye'den hiçbir arkeolog bu tartışmalara katılmamıştı. Teorideki bu tartışmalara uzak kalmak arkeolojik uygulamaları daha muhafazakâr bir tutuma sürükledi. 19. yy. sonlarında Batı'dan ithal edilen arkeoloji bilimi o günlerin ideolojisini terk etmekte zorlanmış, sonrasında ise Avrupa ve Amerika merkezli tartışmaları hep uzaktan takip etmişti.

Sınıf, Arkeoloji ve Ötekiler: Eleştirel Bir Bakış

Geçmişe ve geçmişteki yaşama ulaşmak, maddi olanla yaşamsal ve hatta düşünsel olan arasındaki ilişkiyi kurmak için çoklu bir yaklaşım hedefleyen arkeolojinin, zamanın derinlerinden elde ettiği her bir nesne, geçmiştekinin en azından bir parçasını günümüze ulaştıran bir anlam taşıyıcısıdır. Arkeoloğun yaptığı, geçmişten gelen bu anlam yüklü nesneyi bir metin gibi okumak, ait olduğu geçmişin anlam dünyasına dair çıkarımlarda bulunmaktır. Üretim sürecinde pek çok değişkenle nesneye yüklenen anlam ve ideolojiyi günümüzde okuyup anlayabilmek, arkeoloğun işinin zorluğunu gösterir. Bu durumda da arkeolojik nesnenin yüklendiği, günümüze taşıdığı anlam ve ideolojinin ne olduğu önem kazanır. Zira çok uzun bir süredir temel paradigmaları değişmemiş eski bir “uygarlığın” içindeyiz.

Yerleşik tarım kültürünün zemininde kurulan bu uygarlığın tüm ideolojik, düşünsel ve inançsal izdüşümleri arkeolojik nesneye yansımaktadır. Önce yerleşik yaşama geçen, ardından tarımsal üretime başlayan, kentleşme ve ticaretin de katılımıyla giderek daha küresel bir hacim kaplayan bu uygarlığın sonlarına yaklaşılsa da, onun dikte ettiği yaşam biçiminin ağırlığı halen devam etmektedir. Her şeyden önce tarımsal kültürün zorunlu hale getirdiği *çalışma* kavramı iktidarla karşılaşınca *emeğin kontrol edilmesine* dönüştü. Sınıflı toplum yapısını oluşturan artı ürün, üretim araçları ve mülkiyet gibi değişkenler, ayrıcalıklı sınıfların kontrolünde bir yaşam kültürü meydana getirdi. Birlikte yaşamın ve kalabalıkları daha iyi kontrol etmenin yolu, bireylerin bedenini ikili cinsiyete mahkûm ederek *heteroseksüel* ve *seksist* bir uygarlığa dönüşmekte bulundu. Kurdukları yerleşimlerin merkezlerine yerleştirdikleri dev tapınaklarla *inancı siyasallaştırıp* tanrıları yaşama dâhil eden iktidardaki azınlığın saraylarında kurguladıkları ideoloji, başta mimari olmak üzere tüm maddi kültür kalıntlarına yansıdı. Tüm bu toplumsal kuruluş, tanrılarıyla birlikte inancı da yanına alan iktidarın gücünü vurgulayan, onun propagandasını yapan kent planları, nesnelere, simgeler ve anıtlarla mümkün oldu. Bugün ören yerlerinde arkeologların karşılaştığı eski eserler bu ataerkil, sınıfçı, cinsiyetçi ve ırkçı ideolojinin taşıyıcılarıdır.

Özellikle de kentsel mimaride daha dayanıklı ve kalıcı malzemelerin kullanılmaya başlandığı dönemlerden itibaren tüm ideolojik unsurlarıyla azınlıktaki iktidar sınıfının propagandasını yapan anıtsal ve simgesel unsurlar daha da görünür oldu. Anadolu'nun dört bir yanında antikçağın Hitit, Urartu, Frig, Yunan, Roma gibi kültürlerinin izlerini taşıyan yerleşim yerlerinde tüm problemleri unsurlarıyla Antik Çağ'ın iktidarının sembolleri daha anıtsal bir hâl aldı. Özellikle de Yunan ve Roma dönemi kalıntılarının, binlerce yıl önce kendilerine yüklenmiş ideolojiyi tüm görkemiyle günümüze taşıdığı söylenebilir (Gezgin, 2024). İlginçtir, belki de binlerce yıl önceki ideolojinin hâlâ devam etmesinden kaynaklanan bu güç sembolizmi arkeoloji bilimine de yansımıştır. 17 ve 18. yy.'ların burjuva evlerini, şatolarını süslemeyi amaçlayan eski eser koleksiyonculuğu, estetik, güç ve iktidar unsuru taşıyan eski eserlerin önemini artırdı. Arkeolojinin bilimsel kriterlere

kavuştuğu, müzelerin ve kazı alanlarının teşhir edilmeye başlandığı dönemlerde de aynı nitelikte eski eserlerin *bulunması* önem kazanırken, bulan, keşfi yapan arkeoloğun da ideolojisi parlatılmaya başlandı. Türkiye özelinde, bilim felsefesi tartışmalarından uzak kalmak, eski eser merkezli bir arkeolojiyi güçlendirdi ve arkeologlarda da ideolojik bir körlük yarattı. Kime, hangi sınıfa ve ideolojiye hizmet ettiğinden, bilgiyi hangi iktidara taşıdığından habersiz arkeoloji ekipleri, fallik kültürlerin ideolojilerinin propagandasını yapan eserleri bulup yücelterek sergilemeye ve sunmaya devam ettiler. Çünkü eserin binlerce yıl önce yüklendiği ideolojiyle, onu bulmanın ve/veya açığa çıkarmanın arkeoloğa verdiği iktidar aynı kaynaktan beslenmektedir. Sonuna gelindiği görülse de aynı iktidarî uygarlığın içinde yaşamaktayız.

Özellikle Anadolu'nun Akdeniz ve Ege Denizi kıyılarında yoğunlaşan kahverengi tabelalar takip edildiğinde bu dönemlere ait pek çok yaşam alanı, kent ve anıt görmek mümkündür. Ancak bu yaşam alanlarında yapılan arkeolojik çalışmaların hemen hepsinde ortak bir nokta vardır. Antik kentlerin rehberliğini yapan tabelalar, ziyaretçileri iktidar göstergeleri olan idari ve kamusal alanlara yönlendirir. Çünkü kentlerin sadece bu bölümleri kazılıp gün ışığına çıkarılmıştır. Bunun sebebi kentin, estetik değeri olan güç, iktidar, inanç ve ideoloji taşıyan bölümlerinin ve eserlerinin bu mekânlarda yer almasıdır. Bu kentlerin, mekânların inşa edilmelerinin altındaki motivasyonu, yüklenen ideolojiyi, sınıfçı, cinsiyetçi iktidarî ilişkileri günümüze dek muhafaza edip taşıyan heykeller, anıtlar, tapınaklar, saray ve diğer idari binalar, burjuva ve ayrıcalıklı sınıfın yaşadığı mekânlar, onu kazıp açığa çıkaran arkeoloğun da prestijini artırmakta, ona ayrıcalık bahşetmektedir. Bu anıtları, tapınakları ve estetiği inşa eden emek sınıfının, sergilenen antik kentlerde izi dahi yoktur. Sanki kentler sadece bu alanlardan oluşuyormuş gibi halk denilen nüfusu yok sayan, onların evlerini, yaşamlarını, mutfaklarını estetik ve bakmaya değer bulmayan bir arkeolojik eser hiyerarşisi ve körlük söz konusudur (Gezgin, 2024).

Arkeolojik çalışmalarla açığa çıkarılan bu güç yapılarının hazırlanması, tabelalandırılması ve sergilenmesi, günümüzde izleyenlerin zihnine onları üreten ideolojiyi akıtır. Ören yerlerini ve arkeoloji parklarını ziyaret edenler, farkında olmadan Antik Çağ'dan kalma fallik ideolojileri taşıyan eserler karşısında büyülenirler. Eskiden insanların daha mı güçlü olduğu ya da teknolojinin daha mı gelişmiş olduğu gibi sorularla, geçmişin ideolojilerini yüceltirler. Bu estetiği ve görkemi taşıyan anıtların neyi temsil ettiğini, hangi fallik ideolojinin göstergeleri olduğunu, hangi güç ve sınıf ilişkilerinin sonucunda yapıldığını düşünmeksizin arkeolojik alan ziyaretinin önemli olduğu söyleme dahil edilir. Kimse, bunları kimlerin hangi emek ilişkileriyle yaptığını ve onların nerede ve hangi koşullarda yaşadığını merak etmez. Bütün bu anıtlar yücelttiği insanların, kralların, komutanların, tanrıların isimleriyle özdeşleşir, hatta onların isimlerini çocuklarında yaşatır. İnsanlar, onların ideolojilerini aktaran mitleri dinlerken ve anlatırken kendilerinden geçerler. Kralların hep güçlü, zengin, adaletli, prenseslerin hep güzel, prenslerin hep yakışıklı olduğunu aktaran anlatıların

kendilerine monarşik bir ideoloji övgüsü yaptığını fark edemezler. Çünkü bu uygarlık sınıfçı bir güç uygarlığıdır ve bugün de altta kalanın ezilmesi, yok sayılması normal karşılanır (Gezgin, 2022; 2023; 2024).

Arkeolojik bilginin yayılması ve buluntunun sergilenmesi de bir başka sorunu teşkil eder. Müze ziyaretlerinin ideolojik olduğuna ve ziyaretçilerin düşüncelerini etkilediklerine dair çok sayıda çalışma var. Daha en başından müze ziyaretinin ideolojik bir yanı olduğunu kabul etmek lazım. Müzenin ardındaki gücün hangi ideolojik saiklerle bu organizasyonu yaptığından başlayarak binlerce eser içinde hangilerinin sergileneceğine karar vermek ve nasıl sunulacağını belirlemek de bu ideolojiye hizmet eder. Yukarıda sözünü ettiğim ideolojik körlük burada da kendini gösterir. Müzelerin en nadide eserleri, geçmişin cinsiyetçi, ırkçı, sınıfçı ideolojisini taşıyan ve hatta bu ideolojiyi yücelten eserlerdir. İnsanın varlığını borçlu olduğunu hatırlatan tanrı heykelleri, inancın yaşamın bir parçası olduğunu, yaşamın ve insanın kaynağının dünya dışında aranması gerektiğini dikte eder. İnsanın bir yöneticiye, iktidara ihtiyacı olduğu bilgisini normalleştiren ve tek adam diktatörlüklerini, monarşik, oligarşik yönetimlerin ideolojisini zihinlere akıtan kral heykelleri, ideolojik bir özenle yerleştirilip ışıklandırılırlar.

Dünyadaki yaşam üzerine iktidar kurmayı sağlayan ölüme yüklenen anlamları yücelten, bir fanteziden ibaret öteki dünya fikrini gözlere, akla taşıyan lahitler ve *önemli* insanların mezarları müzelerin en çok ilgi çeken salonlarını oluşturur. Bunca mermeri kimlerin hangi taş ocağından hangi şartlarda çıkardığını, bir heykele dönüşene kadar kaç kişinin emek verdiğini gösteren bir veri bulmak mümkün değildir. Buzdağının görünen yüzü olan burjuva sınıfının temsilini üstlenen eserler, parlak ışıklar altında göze sokulurken müzelerde halk, çalışan kesim, özgür olmayan emekçiler daha teşhirde yok edilirler (Gezgin, 2022).

Arkeoloji, Arkeolojinin Arkeolojisidir

Bugün, geçmiş zamandan süzülüp gelen bir yaşam zamanıdır. Yaşadığımız hayat, tüm değişkenleriyle salt bugünün eseri değildir; bugünün alt ve üst yapıları, içinde yaşayanlar tarafından kurgulanmış ve oluşturulmuş da değildir. Bireyler birer kültür ve anlam dünyası içine doğuyorlar. Kendilerinden önce inşa edilmiş, geçmişin paradigmalarının örüntüleriyle çevrelenmiş bir yaşama uyum sağlamak durumunda kalıyorlar. Kendilerinin karar vermediği bir dili konuşmak, üzerine düşünmedikleri bir tanrının inanırı olmak zorunda kalıyorlar. Binlerce yıl geriye giden köklere sahip bir anlam dünyasına, hızla akan zamanın ruhuna pek de uyum sağlayamayan ahlak yasalarına, kültürel ve geleneksel akışa maruz bırakılıyorlar. Bunun anlamı yaşamın her bir eyleyişinin, her bir detayının binlerce yıl öteye giden geçmişle bağlantısı olduğudur. Bu geçmiş yukarıda da söylediğim gibi iktidardaki azınlıkların örgütlediği, kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve ideolojilerini sürdürebilmek için organize ettiği bir geçmiştir. Özellikle inanç, ölü gömme, ahlak, gelenek, cinsiyet rolleri gibi geçim kaynaklarıyla doğrudan ilişkilenen ve değişmesi güç olan uzun soluklu davranış repertuvarları, içinde yaşadığımız

uygarlığın ve bu uygarlığın iktidarını binlerce yıldır ellerinde tutan azınlığın bir kurgusudur (Gezgin, 2025).

Bu durumda arkeolojinin, geçmişe farklı okumalar yaparak bugünle bağlantısını kurmak ve yaşadığımız hayatın hangi ihtiyaç veya davranış örüntüsünden kaynaklandığını açıklamak gibi bir sorumluluğu olduğunu düşünüyorum. Geçmişin kalıntılarını taşıyan yerleşimler, anıtlar ve müzeler toplumsal eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin failini açığa vuracak şekilde dizayn edilip onları birer ibret anıtı olarak sergileyecek bir ideolojiyle ziyarete açmalı. Şimdi ve gelecekte daha eşitlikçi, barışçıl, sınıfsız, paylaşımcı bir yaşam kurabilmek için kültürün her türlü ürünündeki ideoloji ve güç ilişkilerini arkeolojik kanıtlarla açığa çıkaracak, ifşa edecek bir arkeoloji düşlemeliyiz. Bu yüzden öncelikle eleştirel arkeolojik teori üzerinde düşünmek, geçmişte yapılan arkeolojik araştırmaları ve eylemleri eleştiriye tabi tutmak zorundayız.

Kaynakça

- Binford, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 28(2), ss. 217–225.
- Binford, L. R. (1965). Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31(2), ss. 203–210.
- Binford, L. R. (1977). *For Theory Building in Archaeology*. Academic Press.
- Birinci Türk Tarih Kongresi (2010). *Birinci Türk Tarih Kongresi Ankara, 2-11 Temmuz 1932. Konferanslar, Müzakere Zabıtları*. Türk Tarih Kurumu.
- Childe, V. G. (1950). *Social Evolution*. Watts.
- Childe, V. G. (1958). *Man makes himself*. New American Library.
- Clarke, D. L. (1968). *Analytical Archaeology*. Methuen.
- Conkey, M. W., & Gero, J. M. (1991). *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. Blackwell.
- Conkey, M. W., & Gero, J. M. (1997). Programme to Practice: Gender and Feminism in Archaeology. *Annual Review of Anthropology*, 26, ss. 411–437.
- Dowson, T. A. (2000). Why queer archaeology? *World Archaeology*, 32(2), ss.161–165.
- Flannery, K. V. (1968). Archaeological systems theory and early Mesoamerica. In B. J. Meggers, (Ed.), *Anthropological Archaeology in the Americas*. ss. 67–87. Anthropological Society of Washington.
- Gezgin, İ. (2022). *Gençlerle Baş Başa: Mitoloji*. Yordam Kitap.

- Gezgin, İ. (2023). *Gençlerle Baş Başa: Arkeoloji*. Yordam Kitap.
- Gezgin, İ. (2024). *Ötekilerin Arkeolojisi. Uygarlığın Görmediği İnsanların Öyküsü*. Pinhan.
- Gezgin, İ. (2025). *Kharon'un Kayığı. Taş Devri Mezarlarından Antikçağın Kutsal Metinlerine İnançın Siyasallaşması ya da Cehennem Arkeolojisi*. Pinhan.
- Gimbutas, M. (1982). *The Goddesses and Gods of Old Europe: Myths and Cult Images*. University of California Press.
- Gimbutas, M. (1991). *The Civilization of the Goddess: The world of Old Europe*. HarperSanFrancisco.
- Hodder, I. (1985). Postprocessual Archaeology. *Advances in Archaeological Method and Theory*, 8, ss. 1–26.
- Hodder, I. (1991). *Archaeological Theory in Contemporary European Societies: The Emergence of Competing Traditions*. Routledge.
- Hodder, I. (1992). *Theory and Practice in Archaeology*. Routledge.
- Hodder, I. ve Hutson, S. (2010). *Geçmiş Okumak. Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. Çev. B. Toprak, E. Rona. Phoenix.
- Johnson, M. (1999). *Archaeological Theory: An Introduction*. Blackwell.
- Joyce, R. A. (2000). *Gender and Power in Prehispanic Mesoamerica*. University of Texas Press.
- Joyce, R. A. (2008). *Ancient Bodies, Ancient Lives: Sex, Gender, and Archaeology*. Thames & Hudson.
- Kossina, G. (1911). *Die Herkunft der Germanen: Zur Methode der Siedlungsarchaologie*. Würzburg, Kabitzsch.
- McGuire, R. H. (1992). *A Marxist Archaeology*. Academic Press.
- McGuire, R. H., & Paynter, R. (1991). *The Archaeology of Inequality*. Blackwell.
- Meskell, L. (1996). The Somatization of Archaeology: Institutions, Discourses, Corporeality. *Norwegian Archaeological Review*, 29(1), ss. 1–16.
- Meskell, L. (2005). *Archaeologies of Materiality*. Blackwell.
- Miller, D. (1987). *Material Culture and Mass Consumption*. Basil Blackwell.
- Moser, S. (1998). *Ancestral images: The Iconography of Human Origins*. Cornell University Press.
- Moser, S. (2010). The devil is in the detail: Museum displays and the creation of knowledge. *Museum Anthropology*, 33(1), ss. 22–32.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1987a). *Re-constructing Archaeology: Theory and Practice*. Cambridge University Press.
- Shanks, M., & Tilley, C. (1987b). *Social Theory and Archaeology*. Polity Press.

Trigger, B. G. (1989). *A History of Archaeological Thought*. Cambridge University Press.

Tringham, R. (1991). Households with faces: The challenge of gender in prehistoric architectural remains. In J. M. Gero & M. W. Conkey (Eds.), *Engendering Archaeology: Women and Prehistory*. ss. 93–131. Blackwell.

Voss, B. L. (2008). *Sexuality Studies in Archaeology*. Routledge.

Wylie, A. (1991). Gender Theory and the Archaeological Record: Why is there no archaeology of gender? İçinde J. M. Gero & M. W. Conkey (Eds.), *Engendering archaeology: Women and Prehistory*. ss. 31–54. Blackwell.

Wylie, A. (2007). Doing Archaeology as a Feminist: Introduction. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 14(3), ss. 209–216.